Huhák Heléna

Lőszerből szavak: lágernaplók a kényszermunkatáborban[1]

„Minden elmúlik egyszer" – ez a szöveg szerepel négy lágernapló borítóján. A naplókat Buchenwald egyik altáborában, Sömmerdában kényszermunkát végző magyar zsidó nők készítették 1944 végén, 1945 elején. Az idézett sor minden bizonnyal az „Es geht alles vorüber" című katonadalra utal, amely 1942 tavaszán, a Wehrmacht propagandakampánya idején íródott. A dalt a háború alatt a Németország által megszállt vagy a vele szövetséges országokban számos nyelvre lefordították. A háború végéhez közeledve azonban a németekkel ellenszenvező lakosság náciellenes paródiaként énekelte, hogy „minden", beleértve a német megszállás is elmúlik egyszer, reményeik szerint, nem is olyan sokára.[2] A sömmerdai naplóírók számára ez a mondat mindenekelőtt az Auschwitz-Birkenauban szétszakított családjaik újraegyesülését jelentette: „Talán igaz lesz, hogy: »Minden elmúlik egyszer!« és ismét együtt leszünk, mi mind, akik szerettük egymást!" – írja Korach Ilona 1945. március végén, Sömmerdában.[3]

1944 tavaszán nagyjából 110 ezer Auschwitz-Birkenauba deportált magyar zsidót – köztük a naplóírókat – nem küldtek azonnal a gázkamrába, hanem néhány hét múlva gyári munkára szállították őket. A táborvezetés egy 2000 munkaképesnek ítélt nőből összeállított transzportot először a Ruhr-vidéki Gelsenkirchenbe, majd innen a thüringiai Sömmerdába vezényelt. Utóbbi táborban a nőknek egy kisebb csoportja körül változatos kulturális

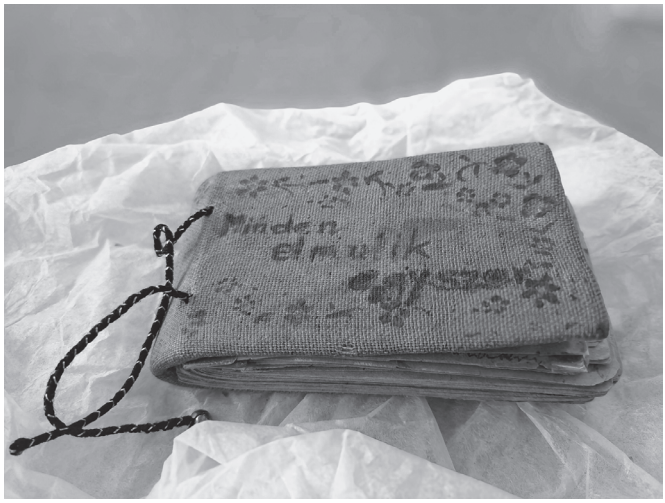
1 A tanulmány a BO/00023/22/2. sz. Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 142230. sz. Posztdoktori kiválósági program támogatásával valósult meg.

2 John, Eckhard. „'Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei'. Geschichte eines 'Durchhalteschlagers'" in Max Matter, Tobias Widmaier (szerk.). *Lied und populäre Kultur/ Song and Popular Culture, Jahrbuch des Deutschen Volksliedarchivs Freiburg*, Münster: Waxmann, 2006.

3 United States Holocaust Memorial Museum (továbbiakban: USHMM) 2010.255.1. Korach Béláné sz. Braunstein Ilona (1905–1969) naplója, 73.

DOI: https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.06

élet bontakozott ki, amelynek egy része írott formában is fennmaradt.[4] Kik és hogyan készítették és írták ezeket a naplókat? Miért szerepel ugyanaz a mondat a borítókon? Miben járul hozzá a tábori élet megismeréséhez, ha a naplókat, nemcsak mint szövegeket, hanem mint tárgyakat is vizsgáljuk? Mit árulnak el a naplók arról, hogyan viszonyultak a naplóírók a kényszermunkás léthez és családtagjaik elvesztéséhez?

USHMM 2000.519.1. Grosz Szeréna naplója

E kérdések megválaszolásához magyarországi, izraeli és amerikai közgyűjteményekben és magánkézben őrzött zsidó magyar lágernaplókat elemzek. A világ különböző pontjain fellelhető forrásanyag egyedi részét képezik a Sömmerdában keletkezett naplók. A Rheinmetall-Borsig AG muníciógyára mellett létrehozott táborból összesen 24 kisméretű, könyv formátumú tárgy maradt fenn, amelyet a kényszermunkás nők a gyárból ellopott anyagokból készítettek, ebből 12 naplót és további 12 verseket, emlékkönyvi bejegyzése-

4 Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (USHMM) gettó- és táborlexikona szerint Sömmerda egyike azon kevés altáboroknak, ahol fennmaradtak a nők kulturális tevékenységéről szóló feljegyzések. Megargee, G. P. (szerk.). *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945,* Vol. 1., Bloomington – Washington: Indiana University Press; in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2009. 419–420.

ket, lágerújságcikkeket és imádságokat tartalmaz.[5] Tudomásom szerint sehol máshol nem maradt fenn ekkora mennyiségű egykorú szöveg ugyanattól a fogolyközösségtől, ugyanazon a nyelven, ugyanabból a táborból és időszakból. Mindemellett a sömmerdai gyűjtemény nemcsak valós idejű szövegeket, hanem saját kezűleg elkészített tárgyakat is tartalmaz. A tanulmány ezért azt hangsúlyozza, hogy a lágerekben folyó naplóírás jobb megértéséhez szükséges annak a materiális környezetnek a megismerése, amelyben a naplóírók lejegyzéseit rögzíteni és megőrizni képes tárgyak megszülettek.

A sömmerdai kényszermunkatábor és az itt keletkezett naplók szinte teljesen ismeretlenek a kutatók és a szélesebb közönség számára. A magyarországi holokauszt Auschwitz-központú elbeszélésében a kényszermunkatáborok nem kaptak figyelmet. Ennek hátterében részben az áll, hogy Auschwitz-Birkenau irányítói 1944 tavaszán és nyarán, a magyar transzportok érkezésekor jutottak a legközelebb a modern, ipari és tömeges népirtás gyakorlati megvalósításához, amelyet a tábor a holokauszt emlékezetében ma is szimbolizál. Az ekkor elkövetett tömeggyilkosságok minden harmadik áldozata magyar volt. Ez meghatározza a magyarországi holokauszt homogén képét és elfedi azt, hogy a magyar zsidók deportálásakor nemcsak egy új auschwitzi rámpa épült, hanem a német gyárak mellett több kényszermunkatábor is létesült. Ez a kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a „végső megoldás" magyarországi végrehajtása nemcsak Auschwitzot tette a „holokauszt fővárosává", hanem jelentős számú – mintegy félszáz – magyar nyelvű napló megszületését is eredményezte, melyek nagy részét kényszermunkás nők és férfiak írták.

Az „igazság" a naplóban – ahogy Paweł Rodak lengyel irodalom- és kultúrtörténész írja – nem a tények és számok pontossága, hanem az idő, a személy és az anyagiság egységében értendő.[6] A naplóírók az eseményeket nem befejezettként, hanem folyamatukban érzékelik, és az írás pillanatában rendelkezésükre álló tudásuk és belátásuk alapján értelmezik. Következésképpen a napló szükségszerűen töredékes, hiányos és ismétlődő. Ez a töredezettség azonban nem a műfaj gyengesége, hanem a tapasztalatok rögzítésének közvetlenségéből vagy majdnem közvetlenségéből adódik. A naplóíró tudását és belátását a történések személyes érzékelése és értelmezése hozza létre. Még ha a napló szerzői tévedtek, vagy akár szándékosan valótlant vetettek

5 A nők a naplókat körülbelül 12 cm széles és 6 cm hosszúságú, összefűzött papírlapokra írták.

6 Rodak, Paweł. „The Truth in a Personal Diary," in *Teksty Drugie* 2, 2014, 92–108.

papírra, naplójuk gondolataik és elképzeléseik dokumentációjaként igaz marad. Továbbá nemcsak a – valós idejű és személyes – beszámoló teszi a szöveget naplóvá, hanem a szöveget hordozó tárgy is. Ahogy James E. Young rámutat, a láger- és gettónaplók (mint a kor műtárgyainak) fizikai anyagisága „bizonyító erőt kölcsönöz ezeknek a szövegeknek".[7]

Ez a tanulmány a holokauszt egykorú beszámolóinak megértéséhez a kevésbé figyelmbe vett anyagi dimenzió elemzésével kíván hozzájárulni. A 2000-es évektől kezdve a kultúra- és emlékezetkutatás, az antropológia, majd a népirtások, háborúk, kényszermigrációk és terrortámadások története a személyes emlékezet materiális aspektusaira összpontosít.[8] Míg a náci táborok anyagi környezetét és a naplókban leírt elbeszéléseket széles körben tanulmányozták,[9] a holokausztnaplót mint ehhez az anyagi környezethez tartozó tárgyat sokkal kevésbé vizsgálták.[10]

Azt állítom, hogy a kényszermunka és a naplókészítés/írás körülményeinek tanulmányozása hozzájárul az egyidejű elbeszélések és tárgyak megismeréséhez és megértéséhez. A tábori napló egyszerre narratív és materiális reprezentációja a tábori életnek, amely a mindennapokban a teljesen kifosztott nők számára egy saját tárgy létrehozását és birtoklását jelentette. Ez a megközelítés ugyanakkor nem a napló szövegszerűségének figyelmen kívül hagyását eredményezi, hanem inkább a szövegszerűség és az anyagszerűség együttes vizsgálatának kedvez.[11] Konkrétabban e naplók elemzése alapján amellett érvelek, hogy a naplóírás és a naplókészítés nem „csupán"

7 Young, James E. *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington: Indiana University Press, 1998. 37.

8 Ehhez lásd a *Journal of Material Culture* különszámát: 25/4, 2020.

9 Lásd például: Benninga, Noah. „The Bricolage of Death. Jewish Possessions and the Fashioning of the Prisoner Elite in Auschwitz-Birkenau, 1942–1945" in Leora Auslander – Tara Zahra (szerk.). *Objects of War. The Material Culture of Conflict and Displacement,* Ithaca and London: Cornell University Press, 2018. 189–220. https://doi.org/10.1515/9781501720086-012 A naplókhoz lásd: Garbarini, Alexandra. *Numbered Days: Diaries and the Holocaust,* New Haven: Yale University Press, 2006. https://doi.org/10.12987/yale/9780300112528.001.0001; Goldberg, Amos. *Trauma in First Person: Diary Writing During the Holocaust*, Bloomington: Indiana University Press, 2017. https://doi.org/10.2307/j.ctt1zxz15p

10 Lásd továbbá: Jeremy D. Popkin, Julie Rak (szerk.). Lejeune, Philippe. *On Diary*, Honolulu: University Of Hawai'i Press, 2009. 51–60.; Chare, Nicholas. „Material Witness: Conservation Ethics and the Scrolls of Auschwitz" in *Symplokē* 24/1–2, 2016, 81–97. https://doi.org/10.5250/symploke.24.1-2.0081

11 Rodak, 2014, 94.

intellektuális/szellemi ellenállást jelentett az embertelen és civilizálatlan körülményekkel szemben, hanem olyan összetett jelenség volt, amely számos, látszólag ellentmondásos tevékenységet foglalt magában. Továbbá az anyagbeszerzés és a naplók készítése, írása megvilágítja a kényszermunka körülményeit és a német munkafelügyelők viselkedését is.

A napló mint fizikai tárgy elemzése magában foglalja az írás közbeni jelentésalkotás folyamatát, beleértve a naplóírók értelmezéseit, elképzeléseit és fantáziáit.[12] E fantáziák elsősorban a szétszakadt családok körül bontakoztak ki. Ezért a tanulmány azt is hangsúlyozza, hogy a holokausztnaplók jobb megértéséhez a családot alapvető elemzési kategóriának kell tekintenünk. A naplók fizikai jellemzői megerősítik a kényszermunkás nők elbeszéléseinek családközpontúságát, és nemcsak tartalmukban, de dekorációs elemeikben is hozzájárulnak a család szétszakadására adott válaszok megismeréséhez. Ezeknek a szempontoknak a megvilágítása érdekében először röviden ismertetem a naplóírás kontextusát a gyárban és a kényszermunkatáborban. Ezután a naplókat vizuális elemeikre (papír, borító, kézírás) bontom, és bemutatom, hogy a naplók mint tárgyak elemzése hogyan járul hozzá a naplóírás, a naplóírók és a tábor mindennapi életének megismeréséhez.

A naplók keletkezési körülményei

A második világháború utolsó tömeges deportálása során a vidéki magyar zsidóságot 1944. május 15. és július 9. között Auschwitz-Birkenauba szállították. Minden negyedik deportáltat találtak munkaképesnek. A munkaerőhiány miatt a szelekciót túlélő nők és férfiak a náci hadiipar utolsó munkaerőforrásává váltak. A lengyelországi lágerben regisztrált magyar zsidók összetételét egy sajátos jelenség befolyásolta. A férfiak fegyvertelen katonai munkaszolgálata következtében a gettókból nagyszámú munkaképes korú nő került a deportálóvonatokra. 1944 végére több mint száz altáborban kizárólag vagy túlnyomórészt női foglyokat tartottak fogva.[13]

12 Garbarini, 2006, 3.

13 A USHMM gettó- és táborenciklopédiájából tudható, hogy számos, Sömmerdához hasonló kényszermunkatábor jött létre (például Mühldorf, Markkleeberg, Duderstadt, Salzwedel mellett), ahol többségében vagy kizárólag magyar zsidó nőket dolgoztattak, ám sehonnan sem maradt fenn ilyen mennyiségű, egykorú forrásanyag.

1944 júliusában mintegy 2000 fiatal nőt válogattak ki kényszermunkára, többségüket Kárpátaljáról, kisebb részüket a Zala megyei Nagykanizsa városából és a környező településekről deportálták. A nők először Gelsenkirchen-Horstba kerültek; a kényszermunkások nehéz munkájával újra felépített, korábban lebombázott benzingyárat és a közelében emelt sátortábort 1944. szeptember 11-én ismét letarolta a szövetségesek légitámadása. Különböző német és magyar források 130 és 200 közé becsülték a bombázás halálos áldozatainak számát.[14] A mintegy 1300 túlélőből álló csoportot az Erfurt közeli Sömmerdába szállították, ahol 1944 szeptembere és 1945 áprilisa között a Rheinmetall-Borsig lőszergyárában dolgoztatták őket.[15] Miután a gyárat be kellett zárni, a tábort kiürítették. A következő hetekben a zsidó nőket a gyalogmenetük útjába eső településeken a szövetséges csapatok szabadították fel.

A fegyver- és tölténygyárakhoz csatolt női munkatáborok többségében a munkakörülmények viszonylag elviselhetőbbek voltak a föld alatti hadiipari létesítményekhez képest, ahol főleg férfiakat dolgoztattak.[16] Ez magasabb túlélési esélyt eredményezett, emellett ezek a táborok szélesebb lehetőséget, több tárgyat és anyagot biztosítottak a kulturális és vallási tevékenységekhez. Sömmerdában a nőknek nem kellett spontán erőszaktól és szelekciótól tartaniuk, és maga a gyári munka is kiszámítható, strukturált mindennapokat eredményezett, ami lehetővé tette a napi tevékenységek és rutinok kialakulását, beleértve a naplókészítést és naplóírást. Klein Lili naplójában olvasható, hogy vasárnapi szabadidejükben reggelente a tetvektől próbáltak megszabadulni, este pedig naplót írtak. A gyárban Munkácsi Noémi „a gépek robajának ritmusára" verssorokat komponált, amelyeket a mosdóban, a szünetben rögzített a gyárból szerzett papírra.[17]

A napló nemcsak az események személyes ábrázolása, hanem a tábori kulturális életnek is a része volt. A verseket elszavalták, leírták, lemásolták, a verseskönyvek az emlékkönyvekhez hasonlóan kézről kézre jártak. A tábori újságban szereplő vicces jeleneteket a lejegyzés után előadták. Sőt, olykor

14 Eugen Dietrich táborparancsnok a bombatámadásban meghaltak számát 138 főben adta meg. International Tracing Service (ITS) 1.1.5.10 A gelsenkircheni parancsnokság jelentése a gelsenkircheni tábor foglyairól.

15 Megargee, 2009, 419–420.

16 Wagner, Jens-Christian. „Work and Extermination in the Concentration Camps" in Jane Caplan, Nikolaus Wachsmann (szerk.). *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London – New York: Routledge, 2010. 137–138.

17 Munkácsi Noémi. „Életre ítélve" *Új Kelet,* 1959. augusztus 7.

a naplók is tartalmaznak más szerzőktől származó szövegeket. Ily módon a kulturális élet szóbeli és írásbeli tevékenységei kölcsönösen hatottak egymásra és ösztönözték egymást. A 24 kis könyvet 17 nőhöz köthetjük, akik tulajdonosai, vagy bizonyos esetekben készítői voltak ezeknek a tárgyaknak. Ha az emlékkönyvi bejegyzések és a versek szerzőit is beleszámítjuk, akkor egy jóval szélesebb – legalább hatvanfős – közösség bontakozik ki előttünk, amelynek tagjai a tartalmak előállításában és a kulturális tevékenységekben vettek részt. Ehhez még hozzáadódik az előadások nézőközönsége is, akik ugyancsak részesültek a kulturális élet produktumaiból.

A naplókkal kapcsolatba hozható sömmerdai nők otthonról vitték magukkal a zene, az irodalom és a művészetek iránti vonzalmukat, olyan családokban nőttek fel, ahol az olvasás és az írás a mindennapok meghatározó része volt.[18] A beregszászi nők, mint Iczkovits Sári, valamint a Klein nővérek, Oli és Lili nyelveket tanultak, zenéltek és sokat olvastak.[19] A Nagykanizsán született Pauk Anni képzett operaénekesnőt párizsi turnéjáról szólította haza a háború kitörése.[20] A szintén nagykanizsai Munkácsi Noémi vallástanár az egyetlen, aki hivatásos íróként vezetett naplót, a háború előtt könyve, verseskötete és számos cikke jelent meg.[21] A naplóírás kezdeményezői a Klein nővérek voltak. Lili készítette az első naplót, amelyet a lágertársainak ajándékozott kis könyvek követtek, nővére, Oli pedig lágerújságot szerkesztett, és barakkról barakkra járva olvasta fel a cikkeiket.[22]

18 Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California (továbbiakban VHA) 2237 Interjú Klein Líviával, 1995.

19 A naplóírókat azon a néven szólítom, ahogy a forrásokban szerepelnek, beleértve a lánykori és férjezett nevüket, valamint a beceneveiket, teljes nevük az első említésükkor a lábjegyzetben szerepel, ez esetben: Klein Lívia (1920–2012); Klein Olga (1922–2021); Iczkovits Sára (1919–2009).

20 Pauk Anna (1910–2000)

21 Winkler Ernőné sz. Munkácsi Noémi (1903–1966)

22 Ben Neufeld interjúja Lilly Isaacs-kel (született Klein Líviával), [d. n., magántulajdon]

USHMM 1995.88.5. Klein Lili verses füzete

A naplóírók családjai ahhoz a főként kereskedő, kispolgári életmódot folytató társadalmi réteghez tartoztak, amelynek asszimilációja a polgári értékek elsajátításához vezetett a gazdasági működéstől kezdve az élettervezésen, iskolai stratégián, vallásosságon, műveltségen át a szabadidő kihasználásáig.[23] Valamennyien neológ családokban nőttek fel Beregszászban és környékén, illetve Nagykanizsán. Kárpátalja zsidóságának többsége jiddis anyanyelvű, hithű ortodox volt. Volt azonban egy szűk, nem ortodox, magyarosodott zsidó városi réteg, például Beregszászban, ahonnan a naplóírók származtak. Az itt idézett fiatal nők szüleikhez, és még inkább a nagyszüleikhez képest kevésbé tartották be a vallási előírásokat, és sokkal jobban integrálódtak a magyar nyelvű kultúrába. Nagykanizsán a város polgárosodásában a zsidóság komoly szerepet vállalt, a városban neológ hitközség működött.

Az asszimilált, polgári, városi zsidó családok világnézete és nevelési elvei, valamint a fiatal lányok hagyományosan erősebb integrációja a világi életbe megalapozta a naplóírás iránti fogékonyságukat, és ez a háttér alakította is az elbeszéléseket. Továbbá, mivel a naplóíró nők 1944-ben 20-30 évesek voltak, a deportálás életük egy aktív, eseménydús és várakozásokkal teli időszakát szakította meg: tanulmányok, karrier, művészi ambíciók, társadalmi élet,

23 Karády Viktor. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest: Replika, 2000. 20.

randevúk és családalapítás. Az emiatt érzett feszültség, egyfajta generációs türelmetlenség is érzékelhető a naplók szövegeiben. A napló nemcsak a deportált magyar zsidó nők egy csoportjának, hanem az 1910/20-as években született generáció kifejezőeszközeként is szolgált. Ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy az elbeszéléseket a deportálás szélsőséges körülményei mellett a háború előtti élet is alakította.

A táborokban a deportáltak az otthonuktól drasztikusan eltérő anyagi világba kerültek, ahol a mindennapi szokásaik, így az alvás, az étkezés és a mosakodás is megváltozott. Ennek következtében a foglyok viszonya a környezethez és annak tárgyaihoz is átalakult. Néhányan közülük nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy valamit újraépítsenek a régi anyagi világból, legalábbis annak apró, szimbolikus darabjait megteremtsék vagy megszerezzék. A primitív, embertelen, a civilizált mindennapokhoz alapvetően szükséges eszközöket és kellékeket nélkülöző világban a tárgyak felértékelődtek. A személyes emlékezet anyagi aspektusait vizsgáló történeti és antropológiai kutatások szerint a holokauszt hozzájárult a tárgyak fetisizálódásához.[24]

„A lányok nagyon ügyesek. A fél gyárat lopják – és különböző remek ízléses és praktikus dolgokat csinálnak" – írja naplójában Korach Ilona.[25] Még a teljesen triviális tárgyak is szocializálják használójukat egy bizonyos szokásra vagy életmódra. A tárgyakon keresztül a nők megpróbálták „áthidalni a jelenlegi és a korábbi létük közötti időbeli távolságot és a háború előtti életmódok érzetét felidézni".[26] Egyes kiegészítők, mint például a hajcsatok és fésűk gyakran inkább szimbolikus jelentéssel bírtak, mint valós funkcióval: ha a kényszermunkásoknak sikerült néhány centiméter hajat növeszteniük, azonnal frizurát formáltak maguknak. Ez az egyik módja volt annak, hogy a fiatal nők nőiességüket – amelyet Auschwitz-Birkenauban támadás ért – a tárgyakon keresztül megerősítsék.[27] Valamely nemhez tartozni az ember

24 Shallcross, Bożena. *The Holocaust Object in Polish and Polish-Jewish Culture*, Bloomington: Indiana University Press, 2011. 4.

25 USHMM, 2010.255.1. Korach Ilona naplója, 127–128.

26 Rachamimov, Iris. „Small Escapes: Gender, Class, and Material Culture in Great War Internment Camps" in Leora Auslander, Tara Zahra (szerk.). *Objects of War: The Material Culture of Conflict and Displacement,* Ithaca – London: Cornell University Press, 2018. 166. https://doi.org/10.1515/9781501720086-011

27 Cf. Benninga, 2018.

önképének alapvető része. Ilyen módon a nők számára az apró tárgyak a normalitáshoz való ragaszkodást táplálták.[28]

Az általam ismert 44 magyar lágernaplót többnyire kiváltságos táborokban élő zsidó nők és férfiak vezették (a Kasztner-csoport tagjai a bergen-belseni magyar táborban és a Strasshof-transzportokra került vidéki zsidók az osztrák családi táborokban), akik a csomagjaikat megtarthatták, és otthonról hozott papírokra és jegyzetfüzetekre írhattak.[29] A sömmerdai nőknek azonban ahhoz, hogy naplót írhassanak, először létre kellett hozniuk az írás megőrzésére alkalmas tárgyakat.

Ahogyan a foglyokat érkezésükkor az SS szándékai szerint fosztották meg mindenüktől, úgy a tábor központi elosztórendszere révén jutottak cipőhöz és ruhához. 1944 elejére a csíkos egyenruhák elfogytak, így az SS a megölt foglyokról lekerült ruhákat hasznosította újra a kényszermunkásoknak kiosztva azokat.[30] A sömmerdai kényszermunkás nők a kapott ruhákat átszabták, övvel összehúzták és igyekeztek nőiesebbé alakítani. Ennél többet is tettek: a naplókészítés révén a gyári munkához szükséges anyagokat egy saját maguk által kitalált, az SS szándékától független, sőt azzal ellentétes célra, a naplókészítésre használták fel. A napló korábban papírlapokként és kartondarabokként létezett, és a gyári működést szolgálta, ezáltal „materiális előtörténete" nem kötődött más foglyok életéhez vagy halálához.

A deportáltak ruhái magukban hordozták a korábbi tulajdonosuktól való megfosztottság érzetét, valamint az egykori viselőjük hollétével és egyáltalán létével kapcsolatos bizonytalanságot. A korábban deportált nők és férfiak ruhái fedték az újonnan érkezők, saját ruhától megfosztott testét. Ahogy az üldöztetés kontextusában a cipő nem egyszerűen egy pár cipő, mivel „belseje a lábak fordított képe, amelyet védenek",[31] a ruhák sem egyszerűen csak textilek, hanem annak a testnek a határait jelölték ki, amely testet már nem

28 Bos, Pascale Rachel. „Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference" in Elizabeth R. Baer (szerk.). *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, Detroit: Wayne State University, 2003. 31. https://doi.org/10.1515/9781474470230-028

29 A lágernaplókat ma különböző izraeli, amerikai és német közgyűjteményekben, illetve magánkézben őrzik, online elérhető jegyzéküket a kutatás részeként fogom elkészíteni.

30 Lásd továbbá: Pantouvaki, Sofia. „'Fashion in Auschwitz': Concentration Camp Clothing during World War II: Heretofore Unknown Aspects of Personal Experiences" in Maria Vaccarella, Jacque Lynn Foltyn (szerk.). *Fashion-Wise*, Oxford: Inter-Disciplinary Press, 2013. 225–234. https://doi.org/10.1163/9781848881600_023

31 Shallcross, 2011, 17.

takarták többé. Ez Klein Oliban kérdéseket ébresztett: „Vajon kié lehetett ez a kabát, milyen nő az igazi eredeti gazdája és vajon él-e még vagy már meghalt? S vajon az én rólam lehúzott kabátban, a kis barna téli kabátban ki jár s eszébe jut-e annak, aki hordja, hogy annak a kabátnak is volt egy gazdája valaha s az én voltam! Minden ruhadarab, ami rajtam van, minden a másé, gazdái szétszórva a világon élik ugyanezt az életet, mint én."[32] A ruhával ellentétben, amely egy másik test hiányát jelzi, a napló a saját test nyomát őrzi. A cipő és a kabát a tárgyak és egykori viselőjük kényszerű elválását, a naplókon található testlenyomatok, a kézírás viszont a tárgy és a tulajdonos összetartozását szimbolizálja.

A gyárban a kényszermunkások golyókat gyártottak, amelyek aztán a frontokon a zsidókat üldöző náci németek fegyvereibe kerültek. A lőszerdobozok címkéi azonban gondolatok, jegyzetek és versek rögzítésére és megőrzésére alkalmas felületekké váltak. Ennek eredményeképpen a naplókészítők újraértelmezték a gyári anyagokat. Több kellék ruhafoszlányokból és talált rongyokból készült, a naplóíráshoz üres papírra és íróeszközökre volt szükség, amelyek csak a gyárból érkezhettek a sömmerdai táborba. Ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan készültek pontosan a naplók, meg kell vizsgálnunk, hogyan teltek a kényszermunkások mindennapjai a Rheinmetall-Borsig gyárban.

Papírszerzés és kényszerkollaboráció

Sömmerdában a magyar zsidó nők légvédelmi tüzérségi lövedékeket gyártottak. A napi 12 órás, váltott műszak, a nehéz lőszeresládák mozgatása megterhelő volt, a kimerültség és a gépek monoton zúgása – főként éjszakánként – gyakran vezetett balesetekhez. A gyár egyik termében dolgozó Klein Lili a lövedékek kalibernek megfelelő súlyát ellenőrizte.[33] 1944 decemberében felfigyelt egy közelében dolgozó nőre, aki a jóváhagyott lőszerek dobozaira címkéket ragasztott. Eszébe jutott, hogy ezeknek a címkéknek a hátulját írásra tudná használni. Lili minden este a szünetben és a műszak végén letépett néhány címkét, amit aztán óvatosan a zsebébe csúsztatott. Aztán az ötletét továbbgondolva arra jutott, hogy ha elég címkét gyűjt össze, akkor a lapokat egy kis könyvvé fűzheti össze. A szemétből kivett üres címkefüzet kartonborításából elkészítette a naplója fedő- és hátlapját, amit egy kis drót-

32 Klein Olga naplója, 119–120. [magántulajdon]
33 VHA 2237 Interjú Klein Líviával, 1995.

darabbal kötött össze.[34] A naplók fizikai állagát ezáltal a német muníciógyári papír minősége határozta meg, ami az elmúlt évtizedek során is tartósnak és ellenállónak bizonyult. A ceruzával írt sorok ugyan néhol elhalványultak, amit olykor tollal átírtak a naplótulajdonosok, de a karton közé fűzött lapok nem gyűrődtek össze, és a szélek sem szakadtak el. Ez a nem mellékes tény teszi lehetővé ma a naplók szövegének hiánytalan megismerését.

Lili az egyik naplót ajándékba készítette a Klein nővérek barátnőjének, Pauk Anninak. Anni naplója 202 lapból áll, szélessége 16 cm, hosszúsága 11,5 cm. Anni sorai a 2 cm-es űrméretű légvédelmi géppuskák lőszerét jelölő címkék üres hátoldalára kerültek. Ezt a lőszert számos fegyverhez használták, nemcsak a légvédelemben, hanem harcjárművekben, valamint a haditengerészetnél légi, szárazföldi és tengeri célokra is. A németek 1943 végén havonta 11 millió lövedéket gyártottak ebből a kaliberből.[35] Szándékaik szerint a címkék a lőszereket tartalmazó, megbecsülhetetlen mennyiségű, egymástól megkülönböztethetetlen ládák egyikére kerültek volna, ezúttal azonban a címkék hátoldala hasznosult és hozott létre egy unikális és megismételhetetlen tárgyat és történeti forrást: Pauk Anni sömmerdai naplóját.

HE 2011. 386.2. Pauk Anni naplója

34 Klein, Jill Gabrielle. *We got the Water. Tracing my Family's Path through Auschwitz*, 2013. 191–192.

35 *Merkbuch über die Munition für die 2cm Flak 30 und 2 cm Flak 38*. Berlin: Oberkommando der Kriegsmarine, 1944. 10, 14. Szeretném megköszönni Hatala András hadnagynak, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Lőszergyűjtemény vezetőjének segítségét.

A naplókészítés gyakorlatát mások is átvették a Klein nővérektől. Friedmann Erzsébet 1945. január közepi bejegyzésében olvasható, hogy több mint négy hétig nem írt, mert Ibi nevű fogolytársa készítette a naplóját. Nem világos, hogy ez pontosan mit jelentett. Lehetséges, hogy külön lapokra írt, amelyeket aztán Ibi állított össze könyvvé, vagy a készítés valójában dekorálást jelentett. Mindenesetre Erzsébet elégedett volt az eredménnyel: „Minden elismerésem az övé és remélem, aki látni fogja, egyenlő véleményen lesz velem, mert nem csak »Láger« viszonylatban, de még a privát életben is megirigyelné munkáját."[36]

Lili és az őt követő nők a napló hagyományos formátuma szerint hasznosították a gyári alapanyagokat. A cédulák összeillesztésének gyakorlati célja a lapok megőrzése és állaguk megóvása volt. Emellett a könyvformátumban szimbolikus erő is rejlett. A foglyokat a tárgyakkal együtt bizonyos tevékenységektől is megfosztották. A legfájdalmasabban a személyes higiénia fenntartásához szükséges eszközök, például a fogkefe, a fogkrém, a szappan, a törülköző hiányoztak. Továbbá a könyvek hiánya miatt az olvasástól is búcsút kellett venniük. Ahol a németek megengedték, hogy a foglyok csomagjukat és személyes tárgyaikat megtartsák, mint például Bergen-Belsenben, ott a könyvek nagy értéket képviseltek.[37] A tábori körülmények között az olvasás és az írás mint tevékenység egészen mást jelentett, mint a deportálás előtt. A könyv formáját idéző tárgy megérintésével, a könyv kinyitásával, a ceruza kézbevételével a nők olyan mozdulatokat végezhettek, amelyek a háború előtti életük mindennapi gyakorlatait felidézve környezetidegenként hatottak a priccsekkel teli, hideg és sötét barakkokban.

Emellett a könyvek fontos szerepet játszottak a vallásos nők életében is. A zsidóságot szövegközösségként, a „könyv népeként" határozták meg a modern korban, amely története során elkötelezett maradt könyve (a Tóra) tanulása és értelmezése iránt.[38] Munkácsi Noémi vallástanár számára a zsinagóga,

36 Holokauszt Emlékközpont (továbbiakban HE), 2011.386.3. Lichtenstein Sándorné sz. Friedmann Erzsébet (1918–?) naplója, 44.

37 Példa erre H. G. Wells, *The World of William Clissold* című könyve, amit a bergen-belseni Ungarnlagerben használtak. A könyv belső borítóján a következő bejegyzés olvasható: „Bleier István, 36/b barak, nagyon kérem az olvasót vigyázzon, a lapok ki ne szakadjanak. Itt a táborban a könyv pótolhatatlan." HE, 2011.378.1.

38 Eilberg-Schwartz, Howard. *People of the Body: Jews and Judaism from an Embodied Perspective*, New York: State University of New York Press, 1992. 1–15. https://doi.org/10.1353/book10472

a könyvtár, a kéziratok és az írás egyazon világ szerves részei voltak: „Szétdúlták-e vajon a templomot? Elégették-e a könyvtárunkat és a kéziratokat?”[39] A vallásos nők nem vagy nemcsak naplókat, de imádságok szövegeit is írták könyveikbe. Kürschner Dita asszimilált zsidó családban nőtt fel, de vonzódott a valláshoz, és szeretett imádkozni. Sömmerdában egy idősebb kárpátaljai nő mellé szegődött, és hallgatta imádkozás közben. Mivel nem tudott héberül, a hallott héber imákat latin betűkkel jegyezte le.[40]

A naplók értelmezési kereteit vizsgálva a nők kulturális háttere mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a naplók egy német lőszergyárban készültek. A női kényszermunkások hozzáállása a gyári munkához összetett és ellentmondásos volt. A munka fizikai legyengülést, ugyanakkor a túlélés zálogát is jelentette. Munkácsi Noémi Sömmerdában úgy érezte, hogy Auschwitzhoz képest „védettebb légkörbe” kerültek: „Megszűnt az eddigi kiszelektálás, azaz a megsemmisítés pillanatnyi veszélye, hiszen munkánk, tömegünket tekintve, érdemleges volt a hitleri Németország számára.”[41] A sömmerdai nők fárasztó munkával töltötték napjaikat, de a munka állandó időbeosztással járt, így keretet, kiszámíthatóságot nyújtott. Emellett a munkavégzés egy olyan környezetben történt, amely a hónapok során ismerőssé, és talán biztonságossá is vált a már megismert – és adott esetben kiismert – német munkavezetők között, akik közül néhányan emberséget és segítőkészséget tanúsítottak a kényszermunkások irányába.[42] A szorgalmas nők előnyökre tehettek szert, és volt, akit büszkeséggel töltött el, amikor előléptették. Iczkovits Sári „diadalmas” korszakként emlékezett vissza arra az időre, amikor felügyelőnek (Aufsicht) választották. Ő lett – mint írja – a „legjobb munkás”, ami tekintélyt szerzett neki.[43]

---

39 Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (továbbiakban: MNYSZZSE) C 7415. Munkácsi Noémi naplója, 18.

40 Jád Vásem (továbbiakban YV), múzeumi gyűjtemény, 8534, Dita Kürschner imakönyve.

41 Munkácsi Noémi. „Életre ítélve” *Új Kelet*, 1959. augusztus 7.

42 Bella Gutterman szerint a gyári munka növelte a foglyok kitartását és önbecsülését, fenntartva bizonyos fokú rendet a mindennapi életükben. Gutterman, Bella. *A Narrow Bridge to Life: Jewish Slave Labor and Survival in the Gross-Rosen Camp System, 1940–1945*, New York – Oxford: Berghahn Books, 2008. 164–165. https://doi.org/10.1017/S0008938910000555

43 Sára számára a kinevezés fontosságát mutatja a németektől kapott karszalag megőrzése is. USHMM, 2009.18.2.

Mindazonáltal a deportáltak nem felejtették el munkájuk célját, vagyis azt, hogy a gyár, amelyben dolgoztak, a német háborús gépezetet szolgálta, azt a hatalmat, amely a zsidók, köztük apáik, férjeik és fiaik életére támadt.[44] Weiszberger Bözsi Most már késő című versében úgy fogalmaz, hogy a golyógyártással „eladta magát a halálnak".[45] A lágerköltészet egyik meghatározó alakja hatvan évvel később írt memoárjában ugyanezt az érzést idézte fel: „Az éhségtől és egyéb nélkülözésektől nem szenvedtem annyira, mint a lelki kínoktól. Szégyelltem magam azért, hogy nem volt erőm meghalni, és hogy egy tányér levesért eladtam magam a német hadiiparnak. Szinte kollaboránsnak éreztem magam. Ugyanakkor tudtam, hogy mindennél jobban élni, életben maradni akarok."[46] Amennyire a németek számára elképzelhetetlen volt kezdetben, hogy foglyokat dolgoztassanak a gyáraikban, akik érdekeinek teljesen ellentmond a háborús termelés, annyira volt nehezen feldolgozható a kényszermunkások számára az ellenségnek végzett munka.

A tábori naplók tanulmányozása nemcsak a kényszermunka deportáltakra gyakorolt testi és lelki hatásait tárja fel, hanem a náci rezsim helyi gyakorlatait is. A gyárból bármit ellopni a németek szemében a szabotálással volt egyenlő. Szabotázst azok követtek el, akik megtagadták a munkát, megrongálták a munkaeszközöket vagy anyagokat loptak, amiért akár halálbüntetés is járhatott.[47] A háború utáni tanúvallomások szerint az 1300 nőből kettő követett el szándékos géprombolást. A nőket megverték és kivégzéssel fenyegették, de végül mindketten túlélték a deportálást.[48] A naplókészítés a gyárban nem volt életveszélyes tevékenység. A címkék ellopását a német munkafelügyelők vagy nem vették észre, vagy nem tekintették büntetésre érdemes cselekedetnek. A naplók nagy száma bizonyítja, hogy a félelem nem állt a nők kreativitásának és produktivitásának útjába.

A lágerben is hasonló lehetett a helyzet, ezt bizonyítja a következő epizód. Memoárja szerint Pauk Anni egyik este az ágya szélén ült és írt, amikor váratlanul megjelent a táborparancsnok, megállt előtte, és rákiáltott: „Mit írsz? Azonnal fordítsd le!" A nő nyugodtan felállt, és szó szerint lefordította neki németre a papírra vetett sorokat. A férfi megkért egy másik foglyot, aki

44 Klein Olga naplója, 89. [magántulajdon]
45 USHMM, 1995.88.5. Klein Lili verses füzete, 97.
46 HE, 2011.386.1. Weiszberger Zoltánné sz. Schwartz Erzsébet (1914–?): Rövid életrajz, 46.
47 Buggeln, Marc. *Slave Labor in Nazi Concentration Camps,* Oxford – New York: Oxford University Press, 2014. 117–118.
48 3351 és 174. sz. DEGOB-jegyzőkönyv, http://www.degob.hu/

szintén tudott németül, a fordítás ellenőrzésére. Miután megbizonyosodott a szövegegyezésről, nem szólt semmit és elment. Ezzel a jelenettel a naplóírás, akárcsak az egyéb kulturális tevékenység, elfogadottá vált a táborban. Sőt, a lágert őrző férfi és női SS-őrök is igényt tartottak a magyar zsidó nők tehetségére. Pauk Anni operaénekes 1944 decemberében karácsonyi műsort adott az őrség tagjainak.[49] Mindez arra mutat rá, hogy ha a foglyok naplót írhattak egy lágerben, az nemcsak az ő cselekvőképességükről tanúskodik, hanem a rendszer szabálytalan működésére, az ellenőrzés hiányára, sőt kevés és kivételes esetekben a végrehajtók megengedő hozzáállására is rávilágít.

A táborban folytatott kulturális tevékenységeket a holokauszt kutatói gyakran a szellemi ellenállás aktusaiként értelmezik. E nézet kritikusai szerint a „kultúra mint ellenállás" leegyszerűsítő olvasat, amely figyelmen kívül hagyja, hogy az emberek különböző, gyakran eltérő okokból vettek részt kulturális tevékenységekben. Anna Hajkova azt állítja, hogy a kultúra antropológiai állandó és alapvető emberi szükséglet. Az emberek jellemzően folytatnak valamilyen kulturális tevékenységet – énekelnek, verset mondanak, naplót írnak –, hacsak nem redukálódik létezésük a puszta egzisztenciális minimumra, amikor minden kommunikáció megszűnik.[50] A sömmerdai naplók azt mutatják, hogy nemcsak az írás célja volt változatos, hanem a naplók készítése is számos, látszólag egymásnak ellentmondó tevékenységet foglalt magában. A naplóvezetés a nők cselekvőképességén és az anyagi környezet adottságainak kreatív kiaknázásán alapult. Bár nem szolgált számukra motivációként, hogy hátráltassák a tölténygyár működését, a nők mégis szabotáltak az anyagok ellopásával. Ugyanakkor kemény és megbízható munkájuk hozzájárulhatott ahhoz, hogy a naplóírást és a kulturális eseményeket a munkafelügyelők és az őrök nem szankcionálták, sőt, eltűrték.

A náci politika helyi gyakorlata Sömmerdában nemcsak a naplóírást tette lehetővé, de a foglyok számára hozzáférhetővé tette a naplóik díszítéséhez szükséges anyagokat és eszközöket is. A naplók borítóit tanulmányozva kiderül, hogy sokak számára nem a németeknek való ellenállás volt a cél, hanem inkább a családtagjaikkal való képzeletbeli kapcsolat fenntartása.

---

49 Pauk Anna. *A 12539-es számú fogoly. Birkenau–Auschwitz–Sömmerda,* Budapest: CET Belvárosi Könyvkiadó, 2018. 128–132.

50 Hájková, Anna. *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, Oxford: Oxford University Press, 2020. 174–175. https://doi.org/10.1093/oso/9780190051778.001.0001

Dekoráció és a családok újraegyesítése

A muníciógyári munkafolyamat során Lili az általa ellenőrzött töltényeket a következő munkaállomásnak továbbította, ahol a munkások különböző színekkel jelölték meg azokat: a piros szín a jelzőrakétát, a kék a gyújtógránátot, a sárga pedig a repeszgránátot jelölte.[51] Lili azonban a színekhez egészen más felhasználási módot gondolt ki. Úgy döntött, hogy kölcsönkéri, pontosabban egy időre titokban magához veszi a festékeket és az ecseteket az asztalról. Remélte, hogy senki sem fogja észrevenni, és hogy a mellette dolgozó férfi nem csinál „felhajtást", ha mégis felfedezi a hiányukat. Lili a naplójára azt festette: „Apukám neked írom", a szöveg sarkait apró kék és sárga virágokkal díszítette. A gyárból származó ecsetekkel a durva kartonlapokon még a kézügyességgel rendelkező nők sem tudtak magas esztétikai színvonalú alkotást készíteni. A kérdés nem is a dekoráció művészi értéke, hanem az, hogy a díszítőelemek mit árulnak el arról, a naplóírók hogyan értelmezték a helyzetüket és a körülöttük zajló eseményeket.

A virágszimbólumok az irodalomban, a zenében és a képzőművészetben is elterjedt motívumok. A Klein család háború előtti életében a virágok különleges szerepet töltöttek be. A családapa, Klein Herman nemcsak sikeres kereskedő volt, hanem tehetséges, szépérzékkel és kísérletező kedvvel megáldott kertész is. Ő volt az első és egyetlen Beregszászban, aki japánkertet tervezett a háza udvarába.[52] Minden gyerek születésekor új növényt ültettek, amelyet később „Oli bokrának" és „Lili bokrának" neveztek el. Számos családi fénykép őrzi a virágágyásokat, a fákat és a látványos díszkaput.[53] A Sömmerdába beköszöntő tavasz és a kertekben megjelenő kertészkedő helyi lakosság Oli számára különösen fájdalmas látványt nyújtott. Egy középkorú férfi a táborral szomszédos telken az édesapjára emlékeztette, aki egy évvel korábban ugyanígy dolgozott a Klein család beregszászi kertjében.[54] Lili apjának dedikált naplója, Oli nosztalgikus leírása és a napló borítójának virágos díszítése a deportálás egyik meghatározó aspektusára mutat rá: a család szerepére.

---

51 Hatala András e-mailes közlése, 2023. november 30.

52 Erről a Klein nővérek öccse beszél a vele készített interjúban: USC Shoah Foundation VHA 7615 számú interjú Gene Kleinnel, Miami (1995).

53 Interjú Sz. Ágnessel, Eger, 2024.

54 Klein Olga naplója, 98–99. [magántulajdon]

Ahogyan a holokauszt, úgy a naplóírók történetét sem érthetjük meg a család által betöltött szerep megismerése nélkül. Az európai zsidóság 1939 és 1945 közötti üldöztetése során a család mint társadalmi egység és mint személyes menedék soha nem látott nyomással és kényszerrel szembesült. A holokausztkutatásban az úgynevezett „familiar turn" a családi hálózatok működésével, a családokon belüli szerepek és dinamikák megváltozásával foglalkozik. A családtörténeti szempont érvényesítése mellett érvelő kutatók szerint, ha az adott közösség, annak intézményei és szervezetei helyett a családok optikáján keresztül vizsgáljuk az üldöztetést, akkor az egyéni döntések és cselekedetek sokkal mélyebb összefüggésekben érthetők meg.[55]

Alexandra Garbarini a naplóírók narratív stratégiái között beszél a családi levelezőkről, akik úgy írták naplóbejegyzéseiket, mintha levelet írtak volna távoli szeretteiknek. Mivel más kommunikációs forma nem állt rendelkezésre, a naplóírók a családot az el nem küldött levelekkel próbálták összetartani.[56] Klein Oli keresztény szerelmének írt: „Oly jól esik írni, ilyenkor úgy érzem, mintha Veled lennék."[57] Nővére, Lili megjegyzi, hogy megkönnyebbülést érez, amikor apjának és testvérének címezi sorait, még akkor is, ha sohasem kap tőlük választ.[58] A deportálás során a családok szétszakadása egy 19. század naplóírási gyakorlatot elevenített fel. Az olvasóközönség szempontjából a naplóíró által őrzött és ismert, valamint a nagyközönség számára közzétett napló mellett létezett egy harmadik kategóriája is ezeknek a szövegeknek, amelyekhez a naplóíró intim köréhez tartozó családtagok és a közeli barátok fértek hozzá. A családok olykor közös naplót vezettek, elolvasták vagy egymásnak elküldték feljegyzéseiket, utóbbit nevezi a szakirodalom naplólevélnek vagy levélnaplónak.[59] A lágerben írt levélnaplót azonban a naplóíró

55 Aleksiun, Natalia. „A Familial Turn in Holocaust Scholarship?" in Denisa Nešťáková, Katja Grosse-Sommer, Borbála Klacsmann, Jakub Drábik (szerk.). *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust,* Boston: Academic Studies Press, 2021. 20–42. https://doi.org/10.1515/9781644697115-005; Hochstadt, Steve. „Review Article: Recent Contributions to Holocaust Historiography" in *German Studies Review* 31/2, 2008, 371–372.

56 Garbarini, 2006, 95.

57 Klein Olga naplója, 56. [magántulajdon]

58 USHMM, 1995.88.5. Klein Lívia naplója, 60.

59 Delafield, Catherine. *Women's Diaries as Narrative in the Nineteenth-Century Novel*, New York: Routledge, 2017. 25–30. https://doi.org/10.4324/9781315233536

nem tudta postára adni és abban is bizonytalan volt, hogy a címzett él-e egyáltalán; megszólításával ennek reményét táplálta.

A levélnapló műfaja nemcsak a tartalmat, hanem a kézírást is befolyásolta. A tábori szövegek szerzői a papírhiány miatt igyekeztek sűrű, apró betűkkel és kis sortávolságokkal írni. Mivel Klein Lili a verses füzeteit édesapja ajándékának szánta, Oli pedig Lacival „levelezett," olvasható, szép írással töltötték meg az oldalakat. A könyv vizuális benyomása, a színes borítók – amelyek nem illenek a szürkén és feketén ábrázolt tábori világba – és a szépen kidolgozott kézírás azt sugallják, mintha ezek a tárgyak valahol egy békés polgári otthonban és nem egy kényszermunkatáborban készültek volna.

USHMM 2017.515.1. Schwartz Angéla emlékkönyve

A családtagok nemcsak a levelek képzeletbeli címzettjeiként, hanem a dekoráció elemeiként is megjelennek. Korach Ilona naplójának borítóján a mellette robotoló lányával és távoli férjével együtt szerepel. „Ilu, Béla, Márti" – sorakoznak a nevek. A hátsó borítón a már idézett „Minden elmúlik egyszer" – felirat olvasható. Schwartz Angéla könyvének borítójára egy pillangót festett, a szárnyait négy részre osztotta, ami a négytagú családot szimbolizálta: „Anya, Apa, Pali, Lica".[60] A fiatal nők közül néhányan nemcsak férfi rokonaiktól, de szerelmüktől, udvarlójuktól is elszakadtak. Klein Oli a naplója borítójára keresztény udvarlója, Laci nevét festette. Berger Eszter az „Ernő" és „Eszter" nevekkel, valamint a „Csak téged szeretlek!" vallomással dekorálta könyvét.[61]

60 USHMM, 2017.515. Schwartz Angéla naplója
61 JV, O.33, 9631. Berger Eszter naplója

Az Auschwitzban vagy még Magyarországon maradt családok és szerelmek a sömmerdai lágerben szimbolikusan a naplók borítóján egyesültek.

Iczkovits Sári naplója azok közé tartozik, amelyek fedőlapján nem tűnnek fel a családtagok. Sári neve után a keletkezés helye, „Sömmerda" és dátuma, „1944. december 14." következik. A napló egy „Szerelmes vers Sárihoz" című költeménnyel kezdődik, melyet Schwartz Évi írt. A vershez hasonlóan a napló is Évi alkotása és ajándéka volt Sári számára. Évi erősen kötődött Sárihoz, aki verse szerint szépségével és kedvességével édesanyjára emlékeztette.[62] Sári azt írja a naplójában, hogy úgy szerette Évit, mint a testvérét. A húszas éveikben járó fiatal nők néhány idősebb fogolytársukra pótanyjukként tekintettek. A 25 éves Sári nem tartozott az idősebbek közé, akik között 50 év feletti is akadt, Évi viszont 17 életévével még nála is fiatalabb volt. Ráadásul Sári volt Évi felügyelője a gyárban, akitől emlékkönyvi bejegyzésében mint „édes kis ex-főnökétől" búcsúzott.[63] E napló esetében nem a borító, hanem a napló készítésének folyamata, a napló készítője és használója közötti kapcsolat idézi fel a megszakadt családi kötelékeket. Évi számára Sári vigaszt jelentett édesanyja távollétében. A nővérével együtt maradt Sári számára Évi pótolta, csökkentette további hat testvérének hiányát.[64]

A tárgyak, köztük a naplók ajándékként is szolgáltak a családtagok közötti elveszett kapcsolat pótlására. Schwartz Angéla könyvét tőle elszakított öccsének, Palikának ajánlotta 14. születésnapjára.[65] Klein Lili húga, Oli 23. születésnapjára ajándékokat készített a hiányzó családtagjaik, édesapjuk és öccsük nevében is.[66] Lili egy további verseskötetét ugyancsak az egész család nevében nyújtotta át 1945 januárjában édesanyjának az 52. születésnapjára: „Anyukám! Számtalan boldog születésnapot kívánunk. Apu, Lilly, Oli és Gabi." Lili a hiányzó családtagok helyett is aláírta a jókívánságot tartalmazó bejegyzést. Azok a családtagok, akiknek a kézjegye a naplókba került, jelen voltak és biztosan túléltek minden veszélyt és megpróbáltatást a megírás pillanatáig.[67] Schwartz Évi ezt a gelsenkircheni bombatámadás kapcsán teszi egyértelművé: „a mi sátrunk […] és a közvetlenül mellette

62 Interjú Iczkovits Sárával, New York, 2009. [magántulajdon]
63 USHMM, 2009.18.1. Iczkovits Sára naplója, 142–143.
64 USC Shoah Foundation VHA 21436. Interjú interjú Iczkovits Sárával, New York (1996).
65 USHMM, 2017.515.1. Schwartz Angéla naplója
66 USHMM, 1995.88.5. Klein Lívia naplója, 53.
67 van Dijck, José, Sonja Neef. „Sign Here! Handwriting in the Age of Technical Reproduction: Introduction" in Sonja Neef, Jose van Dijck, Eric Ketelaar (szerk.). *Sign Here!:*

lévő kórházi sátor […] között leesett óriásbomba NEM ROBBANT FEL!!!! Különben ki írná le most Neked mindezt?"[68] Az írás a táborban tehát a biztos túlélés szimbólumává vált. A hiányzó családtagok szignójának pótlása pedig hiányukat átmenetivé tette: az eredeti aláírók léteznek, élnek valahol, csak éppen most nincsenek jelen.

Ezek a mindennapi gyakorlatok fenntartottak egy elképzelt kapcsolatot, „erősítették a – képzelt, felelevenített és várt – intimitást a távoli házastársak, szülők és gyerekek között". Ennek eredményeképpen a levelekhez hasonló naplók potenciálisan „társadalmilag interaktív műfajnak, nem csupán introspektív műfajnak" tekinthetők.[69] Nemcsak a szöveg, hanem a fizikai jellemzők és a naplóhóz mint tárgyhoz kapcsolódó tevékenységek, mint például a készítés, a díszítés, az ajándékozás és a dedikálás is hordozták ezt a társadalmi funkciót. A képzeletbeli levelek, a borítón szereplő nevek és az ajándékok olyan fantáziavilágot teremtettek, amelyben az Auschwitzban vagy a deportálás előtt szétszakított családtagok sosem hagyták el egymást. Sok család számára a naplók lapjain és borítóin megjelenő képzeletbeli találkozásokat azonban nem követte a valódi viszontlátás.

Következtetések

A naplók olyan történelmi nyomok, amelyeket hagyományosan tartalmuk, nem pedig fizikai jellemzőik alapján elemzünk. Az e szövegekből kibontakozó történetek a naplóírók percepcióiból és értelmezéseiből, valamint az újraegyesített családokról szőtt fantáziájukból születtek. Ugyanakkor a napló, amennyire a képzelt és vágyott világ építésének eszközéül szolgált, annyira a fizikai világnak is a lenyomatát képezte és mint minden anyagilag megőrzött irat, fizikai tárgyként konstituálódik. A tábor és a gyár nemcsak mint az írás tárgya, hanem mint az írás helye – a hely, ahol a napló mint tárgy keletkezett, és ahol a szöveg megszületett – is megértést igényel.

A napló készítése és írása – ahogyan e tanulmány állítja – „nemcsak" a sömmerdai mindennapi élet történetét meséli el, hanem szerves része annak

Handwriting in the Age of New Media, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 11. https://doi.org/10.25969/mediarep/13235

68 HE, Ad/322-2011, Schwartz Éva naplója, 2.

69 Peri, Alexis. *The War Within*: *Diaries from the Siege of Leningrad,* Cambridge and London: Harvard University Press, 2017. 123–124. https://doi.org/10.4159/9780674974388

a tárgyi környezetnek is, amelyet a tábor és a gyár jelentett. Ha a naplóra fizikai tárgyként tekintünk, megérthetjük azokat a materiális akadályokat, amelyeket a napló előállításához a naplókészítőknek le kellett küzdeniük. Fény derül arra, milyen praktikákat szült a – családi otthonok miliőjéhez képest – szélsőségesen anyag- és eszközhiányos környezet. A szövegen túl – amint azt a sömmerdai források alapján láthattuk – az anyaghasználat, a borító és a kézírás is jelentőséggel bírhat. A naplóvezetés magában foglalja az anyagbeszerzés, az alkotás, a díszítés, az ajándékozás és a dedikálás különböző folyamatait, valamint a kreatív ötletgazdák, naplókészítők, díszítők, közreműködők, szerzők és vendégszerzők részvételét. Láthatjuk, hogy a szellemi ellenállás, a szabotázs és az alkalmazkodás egyszerre volt jelen a naplókészítés folyamatában. A fantáziák és a fizikai világ közötti feszültséget azok a nők tették produktívvá, akik naplót készítettek és írtak. Ez a produktív feszültség lehet a kiindulópont a naplóírás komplexitásának felfedezéséhez.

A naplók és történetük hiánya a holokausztkánonban e források háború utáni elbeszélésekben betöltött szerepére fordítja a figyelmünket, és egyúttal az itt leírtak továbbgondolásának egyik lehetséges irányát is felrajzolja. A tíz sömmerdai naplóíró közül négyhez kötődik tanúságtétel az 1990-es és 2000-es évekből: hat interjú, két memoár és egy háború utáni napló. Ezek az elbeszélések Auschwitz gravitációját mutatják, ami elvonja a figyelmet a kényszermunkatáborokban folytatott naplóírásról. A túlélők évtizedekkel későbbi visszaemlékezését nagymértékben alakítja a korábbi elbeszélésekkel szembeni kitettség. Más szóval, nem tudjuk, hogy az évtizedek múltán írt emlékiratokban vagy a rögzített interjúkban szereplő élettörténeteket milyen mértékben befolyásolták más narratívák, történeti és irodalmi művek, emlékiratok, filmek, kiállítások és a „híres" túlélők gondolatai.[70] Emellett az, hogy miről beszéltek a szemtanúk, sok más tényező mellett a külső elvárásoktól is függött. Sok túlélő úgy döntött, hogy nem beszél olyan epizódokról, amelyek nem illeszkednek az általánosan elképzelt holokausztképbe.[71]

Az egykori naplóírók – hogy történetüket mindenki számára könnyen értelmezhetővé, befogadhatóvá, ismerőssé, nem utolsósorban hitelessé te-

70 Shandler, Jeffrey. *Holocaust Memory in the Digital Age. Survivors' Stories and New Media Practices*, Stanford: Stanford University Press, 2017. https://doi.org/10.1515/9781503602960

71 Greenspan, Henry. „The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable" in *The Oral History Review* 41/2, Summer/Fall 2014, 229–243. https://doi.org/10.1093/ohr/ohu033

gyék – beszéltek Auschwitzról, az „Arbeit macht frei" felirattal ellátott kapuról és a rámpán szelektáló Joseph Mengeléről, de nem, vagy csak nagyon keveset beszéltek a naplóikról. Emellett olykor az interjús helyzet sem hatott ösztönzőleg, sem Sári, sem Lili interjúkészítője nem kérdezett rá, hogy megőrizték-e a könyveket, és nem is kerülnek bele az interjúvégi „fényképválogatásba". A három naplóíróval készült Soá-interjúban egyedül Oli két naplója látható. A napló azonban sokkal inkább kvázi illusztráció, kuriózum az interjú végén, nem kap súlyt a deportálás kronologikus elbeszélésében, és nem épül be a naplóíró történetébe. Az 1990-es évektől írott és elmondott visszaemlékezésekben a kényszermunka és a naplók jelentősége elhalványul Auschwitz központi szerepe miatt. A visszaemlékezők elsősorban Auschwitz túlélőiként szólalnak meg és nem, vagy csak kivételes esetekben helyezkednek vissza az egykori naplóíró énjük helyzetébe, beleértve az akkori életkorukból, körülményeikből fakadó tapasztalataikat, értelmezéseiket és érzéseiket is. A naplók elemzése ehhez a belső világhoz nyit utat.